
І. О. Ємець, здобувач кафедри міжнародного права Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

Україна в системі міжнародних договорів про правову допомогу в цивільних справах

У статті здійснено аналіз текстів багатосторонніх міжнародних договорів про правову допомогу в цивільних справах з метою виявлення в них спільних підходів та оцінок, що створюють організаційно-правову основу формування єдиного правового простору міжнародної правової допомоги в деяких сферах міжнародно-правового регулювання надання правової допомоги та мінімізують виникнення небажаних правових колізій. Зокрема, звернуто особливу увагу на загальні риси об'єкта і предмета міжнародно-правового регулювання таких договорів, на певні загальні для всіх договорів уявлення про поняття міжнародної правової допомоги, на загальні уявлення про зміст міжнародно-правових зобов'язань та про спосіб їх реалізації за цими договорами.

Ключові слова: міжнародна правова допомога, міжнародні договори про правову допомогу, реалізація міжнародних договорів, система міжнародних договорів.

Міжнародна правова допомога є одним із важливих напрямів міждержавного співробітництва. Це пов'язано з інтернаціоналізацією всього суспільного життя, відкритістю кордонів, відкритістю держав для проживання в них іноземців, пріоритетом захисту прав людини перед вузьконаціональними уявленнями про суверенну дію у просторі цивільного законодавства.

Останнім часом договори про правову допомогу в цілому досліджували такі фахівці з міжнародного права, як П. Бірюков, М. Буроменський, В. Гребенюк. Але спеціальних міжнародно-правових досліджень міжнародних договорів про правову допомогу у цивільних справах не так багато і вони переважно іноземні (К. Михайленко, О. Никульшина). При цьому жоден із дослідників не звертав увагу на чинники, які внутрішньо об'єднують ці договори, створюють спільні міжнародно-правові простори правової допомоги.

Мета цієї статті — дослідити спільні особливості договорів про правову допомогу, в яких бере участь Україна, та показати наявність відповідних системоутворюючих факторів. Виокремлення в договорах системоутворюючих факторів свідчить про існування в текстах договорів спеціальних запобіжників, що забезпечують формування єдиного правового простору міжнародної правової допомоги в окремих сферах правового регулювання та мінімізують виникнення небажаних правових колізій.

Протягом ХХ ст. міжнародна правова допомога як напрям міждержавного співробітництва поширилась на всі країни світу. Традиційно двостороння, зараз вона нерідко ґрунтується на багатосторонніх міжнародних договорах, що є однією з ознак більш глибоких інтеграційних процесів (Рада Європи, СНД та ін.) або є наслідком входження держави до складних міждержавних фінансово-економічних зв'язків.

Сьогодні юристи-вчені все більше схиляються до кваліфікації сукупності міжнародних договорів про правову допомогу як систему таких договорів. Це цілком стосується міжнародно-правового регулювання допомоги в цивільних справах. Зокрема, М. М. Богуславський зазначає, що «діє система договорів про правову допомогу, в яких вирішується цілий комплекс питань, що стосуються співробітництва органів юстиції і охорони прав громадян» [2]. Системність будь-якого явища в суспільних науках передбачає виникнення у певній сукупності деяких спільних ознак та внутрішніх взаємних зв'язків. Системність відображається в єдності та внутрішній узгодженості певних явищ. Взагалі-то, об'єкт є системою, якщо його

можна розбити на взаємопов'язані і взаємодіючі частини чи елементи. Говорячи про систему права, В. В. Копейчиков, зокрема, зазначав, що «це внутрішня форма права, яка має об'єктивний характер своєї побудови, що відображається в єдності та узгодженості всіх її норм, диференційованих за правовими комплексами, галузями, підгалузями, інститутами й нормами права» [9]. Звісно, система міжнародних договорів про правову допомогу не має таких глибинних системоутворюючих складових. Тому правильніше буде для цілей дослідження взяти за основу розуміння системи, надане Ю. І. Черняком, як відображення у свідомості суб'єкта (дослідника, спостерігача) властивостей об'єктів та їх відношень у вирішенні завдання дослідження, пізнання [14]. Аналіз текстів договорів про правову допомогу та змісту міжнародно-правових зобов'язань дозволяє погодитись із застосуванням саме такої методології у дослідженні всієї сукупності договорів про правову допомогу. Це стосується у тому числі й тих міжнародних договорів про правову допомогу, в яких Україна є стороною.

Виокремлення категорії міжнародних договорів про правову допомогу в цивільних справах як окремої групи договорів потребує певного пояснення. Річ у тім, що поряд із міжнародними договорами про правову допомогу в цивільних справах держави укладають договори, предмет яких є змішаним і охоплює одночасно правову допомогу в цивільних справах і правову допомогу в кримінальних справах. Причому перші з них переважно є багатосторонніми, а другі — у переважній більшості двосторонні. Укладання договорів зі спільним предметом — про правову допомогу одночасно і в цивільних, і в кримінальних справах має на меті лише зручність, коли замість двох укладається один міжнародний договір. Утім за структурою такі «спільні» договори *завжди* чітко поділені на правову допомогу в «цивільних справах» (в широкому розумінні цього терміна) і на правову допомогу в «кримінальних справах». У цьому сенсі для цілей дослідження міжнародної правової допомоги в цивільних справах вбачається можливим і доцільним вживати родове поняття «міжнародні договори про правову допомогу

в цивільних справах», акцентуючи увагу на предметі правового регулювання.

Протягом ХХ ст. міждержавне співробітництво у наданні правової допомоги розвивалося досить динамічно. Окрім того, що швидко зростала кількість двосторонніх міжнародних договорів про правову допомогу в цивільних справах, з'явилися багатосторонні конвенції. Їх кількість також активно зростала. З появою у другій половині ХХ ст. міждержавних інтеграційних об'єднань було укладено перші регіональні договори про правову допомогу. Таким чином, у сучасному світі договори про правову допомогу в цивільних справах можуть бути двосторонніми, регіональними і універсальними.

Системність цих міжнародних договорів пояснюється, на нашу думку, напрацюванням у міжнародному праві певних загальних рис *об'єкта і предмета* міжнародно-правового регулювання, певних загальних уявлень про *поняття* міжнародної правової допомоги, *загальних уявлень про зміст* міжнародно-правових зобов'язань за цими договорами та про *спосіб їх реалізації*. При цьому існує тенденція до укладання багатосторонніх договорів про правову допомогу замість двосторонніх. У окремих випадках правове регулювання надання певних видів правової допомоги закладається до універсальних міжнародних договорів, що взагалі виключає необхідність укладати двосторонні договори. Це стосується таких багатосторонніх договорів, як Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах 1993 р., що охоплює широке коло напрямів правової допомоги в цивільних справах [5], а також конвенцій з більш вузьким предметом регулювання, наприклад, Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми 1980 р. [3].

Об'єктом міжнародно-правового регулювання договорів про правову допомогу є міжнародні відносини із забезпечення публічно-правового інтересу держав у суверенному захисті дієвості власного цивільного законодавства та публічно-правового інтересу міждержавних «корпорацій» (інтеграційних міжнародних об'єднань, міждержавних союзів, регіональних

утворень тощо) у забезпеченні певних спільних («корпоративних») інтересів в цивільній сфері. Договори про правову допомогу є неминучим наслідком інтернаціоналізації, а з часом і глобалізації міжнародних відносин і суспільного життя, коли держави змушені поєднувати потреби міжнародного спілкування фізичних і юридичних осіб з уявленнями про верховенство права і національного законодавства. Багатосторонні міжнародні договори про правову допомогу найбільш активно почали укладати у другій половині ХХ ст. Будь-який із цих договорів створює на основі взаємності організаційно-правові механізми взаємодії цивільного законодавства сторін договору і в такий спосіб створюються сприятливі правові умови захисту цивільних прав фізичних та юридичних осіб. *Предметом* цих договорів є правова допомога в її різних видах, визначених у самому договорі [4].

У міжнародному праві сформувалось загальне *поняття* міжнародної правової допомоги. Коментуючи це поняття в цілому однаково, різні дослідники додатково акцентують увагу на правозахисному спрямуванні міжнародної правової допомоги [1], на взаємності, побудованій на принципі суверенітету [2], на спеціальному договірному співробітництві органів юстиції різних держав [12, с. 248], на запровадженні правових механізмів уникнення конфлікту юрисдикцій [11, с. 225]. Таким чином, міжнародну правову допомогу можна вважати комплексом договірних і побудованих на принципі суверенної взаємності організаційно-правових заходів із захисту прав осіб і запровадження з цією метою правових механізмів уникнення конфлікту юрисдикцій та правових підстав спеціального співробітництва органів юстиції сторін договору.

Уніфікація *змісту* міжнародно-правових зобов'язань за цими договорами. М. М. Богуславський зазначає, що договори про правову допомогу в цивільних справах регулюють зазвичай відносини з питань співробітництва між органами юстиції, правового захисту, визначення, встановлення і розмежування компетенції судів та застосування права, процесуальних прав іноземців, виконання доручень про правову допомогу, визнання та виконання рішень у цивільних і сімейних справах,

визнання і пересилка документів [2]. На близькість цих договорів за змістом та на принципову одноманітність правового вирішення питань вказує і В. А. Бігун [10, с. 1031]. Очевидно, що це не є випадковим. Договори уніфікували види необхідної правової допомоги незалежно від існуючих правових систем у державах. Однак існуюча в державі правова система ще може мати значення для реалізації завдань міжнародної правової допомоги у випадку наявності територій з різними правовими системами. Наприклад, у Конвенції про юрисдикцію право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей 1996 р. [8] закріплено таке правило: «Якщо Держава має дві чи більше територіальні одиниці, в яких застосовуються різні системи права щодо питань, охоплених цією Конвенцією, то вона може... заявити, що Конвенція поширюється на всі її територіальні одиниці або тільки на одну чи декілька з них».

Спосіб реалізації усіх договорів про правову допомогу змішаний і поєднує міжнародно-правову і національно-правову складові. Втім з урахуванням поширення інтеграційних процесів у регіонах світу, зокрема в Європі, і тут відбуваються деякі новації. Багатосторонні договори про правову допомогу в цивільних справах можуть заохочувати сторони до системних змін законодавства, внаслідок чого зникає потреба у використанні міжнародно-правових інструментів. Так, у ч. 2 ст. 20 Європейської конвенції про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми 1980 р. [3] сказано: «Якщо дві чи більше Договірних Держав запровадили однакові закони стосовно опіки над дітьми або створили спеціальну систему визнання чи виконання рішень у цій галузі або якщо вони зроблять це в майбутньому, вони можуть застосовувати у відносинах між собою такі закони чи таку систему замість цієї Конвенції або будь-якої її частини».

Міжнародно-правовий вплив на сторони договору про правову допомогу в частині його реалізації може відбуватися і через міжнародну перевірку однаковості застосування його норм. Для цього договір може передбачати скликання спеціальних дипломатичних конференцій, або конференцій експертів.

Наприклад, відповідно до ст. 56 Конвенції про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей [8] «Генеральний секретар Гаазької конференції з міжнародного приватного права періодично скликає Спеціальну комісію з метою огляду практичного виконання цієї Конвенції». Подібна норма є і в Європейській конвенції про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми: «Після завершення третього року від дати набрання чинності цією Конвенцією та за власною ініціативою в будь-який інший час після цієї дати Генеральний секретар Ради Європи пропонує представникам центральних органів, призначених Договірними Державами, зібратися для обговорення функціонування цієї Конвенції та для сприяння йому» (ст. 28).

Окрім того, свідченням наявності системи договорів про правову допомогу в цивільних справах є звичайне включення до них спеціальних норм, що *обмежують можливість виникнення правових колізій* з іншими міжнародними договорами. Особливо це стосується багатосторонніх договорів. Так, Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей 1980 р. [7] встановлює у ст. 34, що вона «має переважну силу в тому, що стосується питань, що вона регулює, перед Конвенцією від 5 жовтня 1961 р. відносно повноважень влади і права, що застосовується для захисту осіб молодшого віку, для учасників обох Конвенцій». Так само такі договори можуть обмежувати коло учасників або обумовлювати приєднання до договору дотриманням певних вимог. Конвенція з питань цивільного процесу 1954 р. [6] у ст. 31 встановлює: «Будь-яка держава... може приєднатися до цієї Конвенції, лише якщо одна чи більше держав, що її ратифікували, не висловлять заперечень проти цього протягом шести місяців, починаючи з дати повідомлення Урядом Нідерландів про таке приєднання».

Договори про правову допомогу зазвичай містять суттєві обмеження щодо застережень. У такий спосіб мінімізується або взагалі виключається можливість для держав порушити однаковість правового регулювання в усій сфері просторової дії

договору. Наприклад, Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми 1980 р. [3] допускає застереження виключно до п. 3 ст. 6 (мова запитів) та статей 8, 9 і 12 — дії в разі незаконного переміщення через кордон (ч. 1 ст. 27). Конвенція з питань цивільного процесу 1954 р. [6] дозволяє застереження лише до ст. 17. Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей 1996 р. [8], визначаючи положення, щодо якого можливе застереження, далі встановлює в ч. 1 ст. 60 таке: «Жодне інше застереження не допускається».

Після набуття незалежності Україна повинна була увійти в систему міжнародних договорів про правову допомогу. Це відбулося внаслідок різних обставин. Зокрема, перед Україною постало завдання щодо продовження виконання зобов'язань за договорами про правову допомогу колишнього СРСР. Як наслідок, Україна здійснила міжнародне правонаступництво щодо цих договорів, але виникала потреба в укладанні й нових. Припинення дії радянських ідеологічних чинників у проведенні зовнішньої політики, а також початок створення ринкової економіки після розпаду Радянського Союзу створили передумови для значного розширення кола держав, з якими Україна могла укласти договори про правову допомогу в цивільних справах. Це відповідає й загальній загальносвітовій тенденції до розширення надання правової допомоги в цивільних справах на підставі міжнародного договору [13]. Україна є наразі учасницею усіх трьох сегментів договорів про правову допомогу в цивільних справах — універсальних, регіональних, двосторонніх.

На підставі викладеного можна зробити такі висновки. Зокрема, застосування системного підходу до аналізу текстів міжнародних договорів про правову допомогу та змісту міжнародно-правових зобов'язань за цими договорами дозволяє оцінити їх сукупність як систему договорів. Як можна побачити з текстів договорів про правову допомогу в цивільних справах, вони досить часто містять загальні підходи щодо забезпечен-

ня єдності правового регулювання (обмеження права на застереження, сприяння національній імплементації, механізми контролю). Набуття цими міжнародними договорами якостей системи має суто прикладне значення. Це пов'язане з потребами багатостороннього міжнародно-правового регулювання, яке може втратити сенс за відсутності відносно жорстких обмежень щодо зовнішнього впливу на створюваний договором міжнародно-правовий простір правової допомоги. Такий підхід є відносно новим для договорів про правову допомогу і пов'язаний переважно з договорами останнього десятиліття ХХ ст.

Абсолютною новелою для міжнародних договорів про правову допомогу в цивільних справах є можливість створення на їх підставі організаційно-правових засобів міжнародного контролю. На етапі існування переважно двосторонніх договорів про правову допомогу створення спеціальних органів міжнародного контролю дотримання норм договору просто не має сенсу. Поява відповідних норм у багатосторонніх договорах про правову допомогу в цивільних справах виводить такий контроль із суто дипломатичної площини в сферу професійного експертного нагляду. Як свідчить міжнародний досвід, саме внаслідок такого міжнародного контролю відбувається максимальна уніфікація уявлень всіх учасників договору про зміст міжнародно-правових зобов'язань сторін.

Список використаних джерел

1. Бирюков, П. Н. Международное право [Електронний ресурс] : учеб. пособие / П. Н. Бирюков ; 3-е изд., перераб. и доп. – М., 2002. – Режим доступу: http://www.studyLaw.narod.ru/biryukov/biryukov_26_4.htm.
2. Богуславский, М. М. Международное частное право. Международные договоры [Електронний ресурс] / М. М. Богуславский. – Режим доступу: http://society.polbu.ru/boguslavsky_privatelaw/ch12_all.html.
3. Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми 1980 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_327.

4. Ємець, І. Договори про правову допомогу у цивільних справах як предмет міжнародно-правового дослідження [Текст] / І. Ємець // Юридична наука в ХХІ столітті: перспективні та пріоритетні напрями досліджень : тези доп. міжнар. наук.-практ. конф., м. Запоріжжя, 30–31 трав. 2014 р. / за заг. ред. Т. О. Коломoeць. – Запоріжжя : ЗНУ, 2014. – 240 с.
5. Конвенція про правову допомогу і правові відносини у цивільних, сімейних і кримінальних справах [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/997_009.
6. Конвенция по вопросам гражданского процесса 1954 г. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_083.
7. Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей 1980 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_188.
8. Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/973_002.
9. Копейчиков, В. В. Правознавство [Текст] : підручник / В. В. Копейчиков. – К. : Юрінком Інтер, 2003. – 736 с.
10. Курс цивільного процесу [Текст] : підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін. ; за ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 2011. – С. 1031.
11. Міжнародне право [Текст] / за ред. М. В. Буроменського. – К. : Юрінком Інтер, 2004.
12. Международное право [Текст] : учебник. – М. : НОРМА-ИНФРА, 1999. – 584 с.
13. Михайленко, К. Е. Межгосударственное регулирование оказания правовой помощи по гражданским, семейным и уголовным делам: на примере стран СНГ [Текст] : дис. ... канд. юрид. наук : спец. 12.00.10 / К. Е. Михайленко. – М., 2003. – 201 с.
14. Черняк, Ю. И. Системный анализ в управлении экономикой [Текст] / Ю. И. Черняк. – М., 1975. – 193 с.

Стаття надійшла 13 серпня 2014 р.

И. А. Емец

**Украина в системе международных договоров
о правовой помощи по гражданским делам**

В статье проанализированы тексты многосторонних международных договоров о правовой помощи по гражданским делам с целью выявления общих подходов и оценок, которые создают организационно-правовую

основу формирования единого правового пространства в различных сферах международно-правового регулирования по оказанию правовой помощи и сводят до минимума возникновение нежелательных правовых коллизий. В частности, обращено особое внимание на общие черты объекта и предмета международно-правового регулирования таких договоров, на некоторые общие для всех договоров представления о понятии международной правовой помощи, на общие представления о содержании международно-правовых обязательств и о способах их реализации по этим договорам.

Ключевые слова: международная правовая помощь, международные договоры о правовой помощи, предмет международного договора, реализация международных договоров, система международных договоров.

I. O. Iemets

Ukraine in the System of International Treaties on Legal Assistance in Civil Cases

The article analyzes the texts of multilateral international treaties on legal assistance in civil cases to identify common approaches and assessments that create organizational and legal basis for the formation of a single legal space in various areas of international legal regulation to provide legal assistance and minimize the occurrence of undesirable legal conflicts. In particular, it highlighted the common features of the object and the subject of international legal regulation of such contracts, some common to all treaties presentation about the concept of international legal assistance, on a general idea about the content of the international legal obligations and how to implement them under the treaties.

The author comes to the following conclusions. In particular, the use of a systematic approach to the analysis of international treaties on legal assistance and the maintenance of international legal obligations under the treaties to assess their totality as a system of contracts. As can be seen from the texts of agreements on legal assistance in civil matters, they often contain common approaches to ensure the unity of the legal regulation (limiting the right to make reservations, assistance to national implementation, monitoring mechanisms). The acquisition of these international agreements quality of system has purely practical value. This is due to the needs of multilateral international legal regulation that may lose sense in the absence of a relatively rigid methods of external influence on the contractual area of legal aid. This approach is relatively new to the agreements on legal assistance and related mainly to agreements of the last decade of the twentieth century.

Completely new in international treaties on legal assistance in civil matters is the possibility of establishing international control bodies. The bilateral agreements on legal assistance simply does not make sense to create special organs of international control over the observance of the treaty. The bilateral agreements on legal assistance in civil cases simply does not make sense to create a special international bodies of monitor compliance with the treaty. The appearance of the relevant rules in multilateral treaties on legal assistance in civil matters such transfers control from a purely diplomatic relations to the sphere of professional expert supervision. International experience shows that the maximum harmonization of national legislation in accordance with an international treaty usually is occurs precisely because of the existence of international control at the expert level.

Keywords: *international legal assistance, international treaties about legal assistance, he subject of an international treaty, the implementation of international treaties, the system of international treaties.*